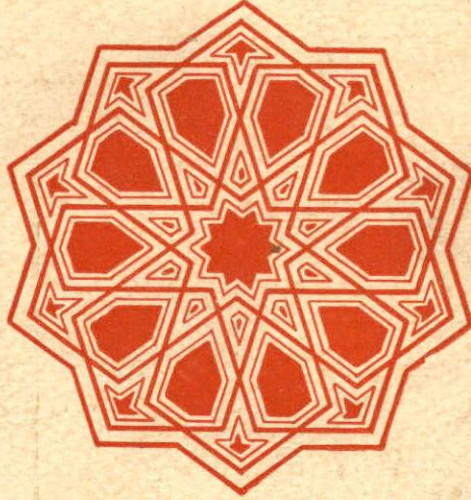


İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR



1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

Yıl: 1962

Cilt: X

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>İslâm Felsefe ve İtikadının Garba tesiri</i> 1
Prof. Dr. Neş'et ÇAĞATAY	: <i>İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Arabistana Komşu Memlekelerin durumu</i> 33
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND	: <i>Existencialisme Üzerine</i> 41
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler</i> 49
Doç. Dr. Cavit SUNAR	: <i>Din Nedir</i> 65
Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Üstüvani Risalesi</i> 71
Aly MAZAHERÎ	: <i>Ortaçağda Mescitler, Ramazan ve Hac Çeviren: Asis. Dr. Bahriye ÜÇOK</i> ... 79
Osman KESKİOĞLU	: <i>Cemaleddin Efgâni</i> 91
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Kur'an-ı Kerim ve Sâbitler</i> 103
Prof. James ROBSON	: <i>İbn İshak'ın İsnad Kullanışı Çeviren: Talât KOÇYİĞİT</i> 117
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Muhyiddin el-Kafiyeci ve "Et-Teyisir fi kavaidi İlmi't-Tefsir" adlı Risalesi</i> 127
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>İstatistik ve Anket Usulleri</i> 133
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Yaşlara göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde bir Anket</i> 141
Halil ASLANGÜL	: <i>İslâmda Resim</i> 153
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Irakta Bağdat ve El-Kındî'nin 1000. yıl Dönümünü Anma Töreni</i> 157
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>La Philosophie D'al-Kındî</i> 162
Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Gazavat-Namele'r'e Ek III</i> 167
Asis. Dr. Esat KILICER	: <i>Kitap Tahlili</i> 175

DİN SOSYOLOJİSİNDE SON GELİŞMELER

Dr. MEHMET TAPLAMACIOĞLU

Din Sosyolojisi Doçenti

Özellikle genç bilimlerde, konuları tek tek ele almadan önce metot, alan, amaç ve konu üzerinde durmak gerekir. Son yüzyılın insan bilimleri ve din bilimlerinde meydana getirdiği mutlu sonuçlardan biri de Din Sosyolojisi denilen yeni bir disiplinin müsbet bilimler safında yer almış olmasıdır. Fransız devriminden önce toplum konusundaki soruları klâsik disiplinlerden teoloji ve din felsefesi cevaplandırıyor. O zamanın bilim âlemi bu cevaplar ve açıklamalarla pekâla yetiniyordu. Devrimle beraber bu iki klâsik bilim kolu hayatın bin bir çeşit olaylarını ve onların değişik görüntülerini açıklayamaz oldu. Bu Eski Bilimlerin olaylara verdiği anlam ve açıklamalar yetersiz sayılmakla kalmamış, bir çoklarınınca alay ve istihzaya bile yol açmıştı. İşte bu klâsik bilimlerin dünya olaylarını açıklamadaki yetersizlikleri ve yeni durum ve kurumların gerekleridirki yeni bir bilim dalının doğmasına sebep olmuştur. Bu yeni bilim adı Sosyolojidir. Ancak bu yeni bilimin bir dinsizlik tohumu saçacağından korkan kimi bilginler dini korumak ve sosyolojinin taşkınlıklarını önlemek için bir denge arıyorlardı. Denge fikri, şüphesiz, eskiye dönmek veya yukarıda sözü geçen klâsik bilimlerden yardım beklemek şeklinde ortaya çıkmadı. Bir yandan, sosyolojinin dine karşı takındığı sert durum yumuşarken öte yandan teoloji ve din felsefesi, müsbet bir mahiyet taşıyan dinler tarihi, din psikolojisi ve din fenomenolojisini içine alan Dinler bilimine yaklaşmaya başladı. Biribirine karşıt sayılan bu iki bilim sisteminin uzlaştığı ve birleştiği noktada Din Sosyolojisi adını verdiğimiz bağımsız bir bilim doğdu. Bu bakımdan yeni bilim, toplum ve din bilimlerinin gönüllü ve tatlı bir birleşiminin mutlu bir sonucu sayılabilir.

Din sosyolojisinin açıklanan bu durumu çeşitli yorumlara yol açmıştır. Bazıları bu bilimin bağımsızlığı yerine diğer komşu bilimler çerçevesi içinde kalmasını öğütlerler; başkaları ise yeni disiplinin bağımsızlığa hak kazandığı fikrindedirler. Bir bilimin bağımsızlık kazanması kendine öz metodu, alanı, amacı ve konusu olmasına bağlıdır. Din sosyolojisi son elli yıl içindeki olagan üstü gelişmeler sonunda kelimenin tam anlamı ile bu bağımsızlığı kazanmıştır. Bu bakımdan bu bilimin metot, alan ve konusuna bir göz atmada büyük bir önem ve fayda vardır.

1) DİN SOSYOLOJİSİNDE METOD;

Ana çizgileriyle bile olsa, burada dinler bilimi metotlarının tümünü incelemek amaç dışıdır. Yapılacak şey, dinler biliminin çeşitli dalları arasındaki bağlantıları gözden geçirmektir. Normatif bir bilim dalı olan *teoloji (kelâm)*, belirli bir dini çözümleme, yorumlama ve açıklama amacını güder. Din fenomenolojisi, Din psikolojisi, dinler tarihi ve din sosyolojisini içine alan Genel Dinler Bilimi (Religionswissenschaft) aslında deskriptif olup bütün dinlerin mahiyetlerini anlamaya çalışır. Bu yönden iki disiplinin başlangıç, yol, amaç ve araçları arasında bir nitelik ve nicelik farkı göze çarpar: Teolojinin inceleme konusu, özel din ve onun savunmasıdır. Dinler Biliminin konusu ise çeşitli dinlerdir. Metot bakımından Teoloji *normatif*; Dinler bilimi deskriptif (vasıflayıcı) dir. *Din felsefesi*, normatif olduğundan teoloji ile aynı familyadandır; fakat konusunu dinler bilimi ile paylaşır.

Dinler tarihi ve din Psikolojisi üzerine çok güzel eserler yazılmıştır. Fakat dinî tecrübenin anlatım şekillerini inceliyen sistematik ve karşılaştırmalı etütler çok azdır. Araştırmacıların pek çoğu efsâne, öğreti (doktrin) ve inak (dogma-nas) gibi dinî tecrübenin *teorik anlatımı* üzerinde önemle durmaktadır. Şüphesiz, Dini Tecrübenin bu türlü anlatımları önemlidirler; fakat bir tapınma ve tören şeklinde beliren Dini Tecrübenin pratik anlatımı da bir o kadar önemlidir. Dinî tecrübenin öğreti (doctrine) ve törenleri yani teorik ve pratik anlatımları dışında toplumsal bir alanı daha vardır ki, bu ancak son zamanlarda gereken önemi kazanmıştır. Dinî tecrübenin bu son anlatımı, dinî gruplaşma, din kardeşliği, din birliği din derneği ve benzeri şekillerde göze çarpar. İşte dinî tecrübenin toplumsal veya sosyolojik anlatımı olan bu toplulukların tipolojik ve karşılaştırmalı etüdüdür ki Din Sosyolojisinin başlıca konularından birini teşkil eder. Başka bir deyişle Din Sosyolojisi böyle bir etüdün ana çizgilerini belirtmek amacındadır.

Burada sosyolojik incelemesini yapacağımız çeşitli dinlerin, tarihi gelişmelerinin önceden bilindiği farzedilerek işe başlanmaktadır. Dinler tarihçisinin yardımı olmadan din sosyologu başarılı bir çalışma yapamaz. Fakat bunlardan hiçbiri ötekinin yerini tutamaz. Dinler tarihi gelişmenin yatay çizgileriyle ilgilendiği halde Din sosyolojisi bu gelişimin dikey kesiti ile uğraşır. Sosyologun ümit ve isteği, kategorileri oldukça verimli kılarak tarihçinin belgeleri düzenlemesine imkân vermektedir.

İlk olarak sistematik bir din sosyolojisi kurmak şerefi, Max Weber'e nasip olmuştur. (I). Nedense bütün gözler ünlü yazarın Kalvinizm üzerindeki çalışmalarına çevrilmiş ve onun sistematik din Sosyolojisine yaptığı hizmetlerin büyük bir kısmı gölgede kalmıştır. Biz burada yazarın sistematik görüşleri ve hıristiyanlık dışındaki dinlerde yaptığı incelemeler üzerinde duracağız. Weberle arkadaşları, ve özellikle Werner Sombart toplumda dinle ekonomiyi bağlayan zayıf bağlar üzerindeki araştırmalarda öncülük yapmışlardır. Bununla beraber dinle ekonomi münasebetlerinin tetkiki çok sayıdaki toplum çalışmalarının yalnızca bir yönü olup din sosyolojisinin ancak bir bölümünü aydınlatabilir. Din ve sanat veya din ve hukuk kurumlarının etütlerinde olduğu gibi ekonomi ve dinin karmaşık olan karşılıklı münasebetlerinin incelenmesi dinle bütün toplum faaliyetleri arasındaki bağlantıların genel tetkikinde büyük manaşlar taşır. Fakat dinle ekonomi münasebetlerinin tetkiki hiçbir suretle din sosyolojisi demek değildir. (2).

Weber, kendisinden sonra yapılması gereken pek çok şey bırakmıştır. Eserlerinde ilkel dinlerin tümünü, islâmîyeti ve daha bir çok önemli dinleri ihmal etmiştir. Fazla olarak bu ünlü bilginin yüksek din anlayışı, dine karşı takındığı tenkitçi durum yüzünden, bir dereceye kadar körlenmişti. Din olaylarını sınıflamak için Weber'in kurduğu kategoriler tamamıyla tatminkâr değildir. Çünkü bunların orijinal anlamlarına yeteri kadar dikkat edilmemiştir.

Weberin eseri, bir çok yönlerden, arkadaşı olan Ernst Troeltsch'ün üstün değerdeki çalışmalarıyla tamamlanmıştır (3). Fakat bu yazar da, ne yazık ki, yalnızca Hıristiyan dinine bağlı kaldı. Troeltsch'ün çalışmaları Amerikan mezhepleri (american denominationalism) üzerinde inceleme yapma isteklerini arttırmış ve H. Richard Niebuhr bu konuda yazdığı değerli bir eserle din sosyolojisinin gelişmesinde olagan üstü bir hizmet sağlamıştır. (4).

1) Din sosyolojisi tarihçesi almanca yayınlanmış olan *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* adlı ansiklopedide Joachim Wach tarafından özetlenmiştir.

2) Yazarın başlıca eserleri, Ekonomi ve Toplum (Wirtschaft und Gesellschaft ve Din sosyolojisi dergisi (Gesammelte aufsatze zur Religionssoziologie) dir.

3) Ernst Troeltsch'ün en önemli eseri, Hıristiyan kilise ve gruplarının sosyal teorisi (Die Sozialehren der Christlichen Kirchen und Gruppen) dir.

4) H. Richard Niebuhr, mezheplerin toplumsal kaynakları (The social Sources of Denominationalism) New York, Henry Holt and Co. 1929.

Tipki bunun gibi, Max Weber'in tesiri, Leopold Von Wiese'nin sosyolojisi ile birleşerek Howard Becker'in ilgisini dinin sosyolojik yönlerine çekmiştir. (5). Sosyolojik olan Max Weber ile teolog ve filozof olan Ernest Troeltsch dinî anlamdaki toplumsal olayları incelerken şahsî görüş, anlayış ve teorilerini bir yana bırakarak objektif bir yol tutmuşlardı. Daha sonra gelen bilginler bu ünlü kurucuların gittikleri yolu her vakit izlemiş değillerdir.

Bu türlü araştırmalarda yeni din psikolojisi kurucularının bir süre önce düştükleri hatadan sakınmak gerekir. Yeni ışıklarla gözleri kamaşmış olan bazı araştırmacılar, din olaylarını anlamak konusunda her kapıyı açan bir maymuncuğun ellerinde olduğunu sanmışlardı. Dinin sosyolojik anlamlarını inceleyenler, dinin mahiyet ve esasını açıklayacaklarını düşündükleri müddetçe, tipki din psikolojisi kurucuları gibi yanılmaktadırlar. Bu uyarı, özellikle, Karl Marx ve Aug. Comte felsefesini din ve toplum etütlerine uygulamak hevesinde olan nazariyecilere yöneltilmelidir. Meselâ bunlardan Durkheim, kanıtsız olarak (delil göstermeden) tapılanla, tapanı aynı şey saymış ve ilkel din kurumları üzerindeki incelemelerinin geçerliğini bir hayli zayıflatmıştır. Öte yandan Durkheim dinî heyecanları ilkel iç güdülere irca etmek suretiyle dinin taşıdığı üstün değeri kötülemeğe çalışmıştır (6). Karl Marx, dini ekonomik hayatın bir fonksiyonu olarak ele almıştır. Freud ise din hayatını bir nevroz gibi incelemiştir.

Bu büyük ve aşırı iddialar karşısında bizim amacımız daha mütevazidir. Dinle toplum olayları arasındaki münasebetleri incelemekle dinin başta gelmese bile çok önemli olan toplumsal görevine dikkati çekeceğiz. Böyle bir girişle yalnız dinin kültürel anlamını değil, aynı zamanda dinî tecrübenin çeşitli anlatımları arasındaki münasebetleri de aydınlatmış ve belki de dinî tecrübenin çeşitli yönlerini daha iyi anlamış olacağız.

Din konusunda asıl iş ele alınan olayın anlamını doğru olarak yorumlamaktır. Bu gereği yarım asır önce Willam James açıkça görmüştü (7). Yorum teorisi olan Yorum Bilimi (Discipline de l'Herméneutique) yeniden canlandırılabilse büyük hataların pek çoğu önenebilir. Teoloji, felsefe ve hukukun büyük yorum sistemlerinde olduğu gibi dinler biliminde de yorumun nazariye, metot ve sınırları üzerinde açık tanımlara ve eksiksiz tarrışmalara ihtiyaç vardır.

Din Sosyolojisi, esasında din fenomenolojisi, din psikolojisi ve dinler tarihini tamamlar. Fakat hiçbir suretle onların yerini tutamaz; hele teolojinin yerini ise asla tutamaz. Hayat ve hareketlerimize kılavuzluk eden dinî kural ve değerlerin anlatımını teolojiye (İlmi Kelâm'a) bırakıyoruz. Sosyolojide metot deskriptif (vasıflayıcı) olduğundan varılacak sonuçlar herhalde akademik ve nazari olamaz. Tarafsız bir gözlemci din ve toplum münasebetlerindeki karmaşıklık ve çeşitliliğin farkına varır. Dinin haiz olduğu olagan üstü bir birleştirme ve isteklendirme gücü bu gözlemcinin gözlerinden asla kaçmayacak ve muhakkak ki onu uzun uzun düşündürecektir.

İsviçrenin büyük kültür tarihçisi Jacob Burckhardt konumuza ışık saçan dünya tarihinin teması (Weltgeschichtliche Betrachtungen) adlı konferanslarında Bacon'un DİN İNSANLIĞIN EN ÖNEMLİ BAĞIDIR (La religion est le principal lien de l'humanité) (8). şeklindeki özlü sözünü bize hatırlatmaktadır. Devrimizde medeniyeti kuşatan felâketin eşliğinde dinin toplumda oynadığı rolü tam olarak anlamak büyük bir önem taşır. Bilginlerin, karşılaştırmalı din konularını umursamıyarak ele alabilecekleri devir çoktan geçmiştir. 19.

5) Howard Becker, sistematik sosyoloji (Systematic Sociology) New York, John Willy and Sons 1932

6) Durkheim'a göre ilkel insanlarda mevcut olan savaşıma (lutte), mal edinme (cueillette) ve birleşim (rut) iç güdülerini dini heyecanları ve dinî vecitleri meydana getirmiştir.

7) Willam James Dini tecrübelerin değişiklikleri (the Varieties of Religious experience,) London and New York, Longman, Green and CO. 1929.

8) Religio praecipuum humanae societatis vinculum.

yüzyılın sonunda düşünürlerin kaleminden çıkan dogmatik hükümleri toplamak çok aydınlatıcıdır. Bunlar doğrudan doğruya veya dolayısıyla aydınlanma devri ile ilgili düşünüş tarz ve delillerini aksettirirler. Bilindiği gibi aydınlanma devri bir taraflı bir zihniyecilik (İntelektualisme) ve şüphecilik (scepticisme) devri idi. Bir çok pozitivist yorumcuları, cahil zihniyetin garip ve çiğ ifadeleriyle alay etmeye sevkeden üstünlük duygusu, hemen hemen zail olmuştu. Nasıl bizimkinden ayrı bir sanat tarihi anlayışını, Sanat tarihi öğretirse, tıpkı bunun gibi bugün dinde kullanılan efsâne ve sembolleri de kavramak ve onların gerçek anlamını ortaya koymak görevini dinler tarihi üzerine alır. Metot bahsinde . Bir başka konu da toplumun normatif teorisi olan TOPLUM Felsefesi (Philosophie sociale) ile sosyoloji arasında yapılması ve gözetilmesi gereken ayırımıdır. Gerçekte Hıristiyan, müslüman veya yahudi sosyolojisi diye bir şey yoktur. Bununla beraber, açık veya kapalı olarak Hıristiyan, Müslüman yahut Yahudî toplum felsefeleri vardır. Fakat tamamiyle yersiz olarak Toplum Felsefesiyle Sosyolojinin birbirine karıştırıldığı ve aynı şey sayıldığı da olmuştur. Dinin normatif anlayışı dahilinde Hıristiyan Sosyolojisi, İslâm Sosyolojisi şeklinde görülen disiplinler bağlı buldukları dinin toplumsal anlamdaki bütün etütlerini alırlar. Bunlar değerli olabilirler. Fakat bu eserlerde diğer dinler hakkında pek az bilgi bulunduğu gibi bunlarla uğraşan yazarların sayısı da pek azdır.

Sık sık yapılageldiği üzere, Din Sosyolojisini toplumsal reformun kesin programlarıyla aynı şey saymak ta büyük bir hatadır. Sosyolojiyi bu şekilde anlamak onun deskriptif bir bilim olan gerçek karakterine karşı büyük bir saygısızlık olur.

Dinin sosyolojik anlamının tesbiti peşin hükümlerden az'ade olarak gerçekleştirilen tarafsız ve objektif bir çalışmayı gerektirir. Bunun için bazı ilkelere uyulmak zaruridir. İlk şart dini tecrübenin genişlik ve çeşitliliğini tam olarak ölçebilmektir. Bu da din sosyolojisini fenomenolojik ve psikolojik tipler kadar dini tecrübenin çeşitli tarihi tipleri üzerinde temellendirmek demektir. Başka bir deyişle tetkik konumuzu bizim dine veya bizce bilinen tek bir dine hasretmek üzere girilen herhangi bir teşebbüs, bizi yanlış sonuçlara götürür. Araştırmacının, dini tecrübenin karakteristik olan çeşitli anlatımları üzerindeki bilgisi ne kadar geniş ve derin olursa temel konuyu anlaması da o kadar kolay olur. Dinler tarihi, antropoloji ve sosyoloji üzerindeki çağdaş araştırmalar bundan 30, 40 yıl önceki malzeme ve belgeleme fakirliğini gidermiştir. Bu türlü araştırmalarda kullanılan tipolojik metot, seçme yetkisini bertaraf eden ve olaylar arasında hiçbir fark gözetmeyen tarihci metotla, araştırmayı tek bir dine hasreden inhisarcı metot arasında bulunmaktadır. Söz konusu tek din genel olarak araştırmacının kendi dinidir. Burada hakim olan düşünce Harnack'ın iddia ettiği üzere bir dini bilen bütün dinleri de bilir kaziyesidir.

Metotlarımızı diğer disiplinlerde izlenen metotlardan almaktayız. Vinogradoff'un hukuk ve kurumları üzerindeki etütleri bu konuda bizim için çok aydınlatıcıdır. Yazar metodunu şöyle karakterize etmektedir: *İdeoloji alanında olay ve doktrinleri incelerken olayların bugünkü gerçek akımını tayin eden coğrafî, etnolojik, politik ve kültürel şartları bir an bile gözden kaçırmamak ve inkâr etmemek gerekir.* Bu görüş, kesin olarak din ve toplum olaylarının sistematik ve fenomenolojik tetkikinde uygulanabilir. Bunun en güzel misalini İslâm dininin değişik şartlara malik ülkelerde değişik şekiller göstermesi verir. Gerçekten irandaki coğrafî, etnolojik, politik ve kültürel şartlar Anadolu'dan farklı olduğundan İranda Şia denilen bir fırkanın yer almasına karşılık Anadolu müslümanları sünniligi kabul etmiş ve sünni kalmışlardır.

Bilginin, tip teorisini kurarken zarurî olarak statik bir görüşü dinamik bir görüşle tamamlaması gerekir. Olayların statik ve dinamik yönlerini eşit olarak değerlendirmek kolay bir iş değildir. Araştırmacılar, umumiyetle olayların bu iki yönden birine ötekenden daha

çok önem vermektedirler. Vinogradoff'a göre hukuk teorisine temel olarak tarihi tiplerin değerini kabul etmek esaslı bir noktadır. Biz de tıpkı Vinogradoff gibi dini gruplarla ilgili tipleri başarı ile incelemek için dinler tarihinin verilerinden yararlanmak zorundayız.

Din konusunda başarılı bir araştırmanın bir şartı da din olaylarının mana ve mahiyetinin tam olarak anlaşılması ve değerlendirilmesidir. Araştırmacı konusunu sevmeli ve ele aldığı belgeleri bir yakınlık duyarak anlayışla yorumlamaya alışık olmalıdır.

Din olayları, dinî tutum ve davranışlar ve, dinî grup ve kişilikler üzerinde araştırma yapan bir kimse için izlenecek iki yol vardır. Biri gerçeği olayın içinde sayan ve arayan içkin metot (Méthode immanente) tur. Bu kaynaktan ilham alan sosyolog tıpkı dinler tarihçisi gibi bahis konusu olayın en az yarısını yorumlayabilir. Ötekisi birinciye inkâr etmemekle beraber, bir belge veya malzemeyi ele alarak onu tenkitçi bir gözle toplumsal, tarihî, kültürel ve psikolojik çevre ve bağlntular içinde nazara alarak ilkin o olayın tabiat ve mahiyetini belirtme sonra o olayın bağlandığı amaca dayanarak yorumlayan metottur.

Metod konusunda son olarak şu soru hatıra gelebilir: Acaba felsefeci ve din bilginleri, toplum bilginleriyle zaman zaman bir araya gelerek kendi çaplarında karşılıklı bir çalışma ve anlaşma ile Din Sosyolojisinin gelişmesine yardım edebilirlermi? Bu soru şöyle cevaplandırılabilir: Kendilerini toplum, siyaset teorisi ve devlet yönetimi incelemelerine vermiş olan sosyologlar konunun bir yönünü; filoloji, arkeoloji ve çeşitli teolojilerle takviye gören karşılaştırmalı din araştırmacıları da konunun başka bir yönünü aydınlatabilirler. Böylece her iki araştırmacı zümre el ele vererek başarılı bir Din Sosyolojisinin kurulmasına yardım edebilirler.

2. DİN SOSYOLOJİSİNDE ARAŞTIRMA ALANI:

Amacımız dinle toplum münasebetlerini ve bunlar arasında yer alan karşılıklı etki ve tepkileri incelemektir. Prensip olarak bu konuda yapılacak sırf teorik bir araştırma maksada kâfidir. Fakat konunun tam olarak anlaşılması için tecrübeye dayanan belirtilerin somut etüdüne de ihtiyaç vardır. Teorik çalışmalar, eldeki belgeleri düzenlemeyi sağlayan kategorileri verir; Tecrübe, belirti ve gösteriler de, prensipleri doğrulamaya yarayan çok sayıda verileri toplamaya yol açar. |

Dinin sosyoloji ile münasebeti bakımından taşıdığı anlamlara değer ve önem verilmesi felsefî ve psikolojik etütleri derinleştirmiştir. Böylece Bilginler dikkatlerini, tarihi dinlerin sağladıkları gizli maksatlar, demeclerinin toplumsal anlamı ve etkilerinin meydana getirdiği değişmeler üzerinde toplamağa başlamışlardır. Gerçekte, bu doğrultuda gereğinden fazla ileri gidilmiştir. Dinin siyasal, toplumsal ve kültürel etkilerine olagan üstü bir önem vermek suretiyle gidilen aşırılığa (ifrata) karşı geçen yüz yıl içinde sosyolojik araştırmalarda gerçekleştirilen hızlı gelişmeler sonunda bu görüşlerde bir değişiklik olmuş ve dini, yalnızca toplumsal ve kültürel kevvet ve eğilimlerin bir mahsulü gibi yorumlama temayülü baş göstermişti. Konuyu bu şekilde ele almanın verdiği mânalar üzerinde söylenecek çok şeyler vardır. Muhakkak ki bu alanda ilgi çeken sonuçlara varılmıştır. Bu sonuçlar, dini düşünüş ve davranışın toplumsal ve ekonomik varsayıları (faraziyeleri) hakkındaki bilgi alanımızın genişlemesine yardım etmişlerdir. Ama, öte yandan, tek taraflı bir araştırma ile avunmamız da yersizdir. Daha önce görüldüğü üzere, Din Sosyolojisinin Kuruluşuna herkesten çok hizmet etmiş olan Max Weber, sosyolojik ve ekonomik materyalizmin tek taraflı görüşünü protesto edenlerin ilki olmuştur. Ünlü bilgin dinî bir davranışta ayırdedici niteliği sadece bir tabakanın toplumsal şartlarının bir fonksiyonu sayan materyalist yorumu şiddetle reddetmiştir. Bu görüş, Karl Marx'ın Komünist Beyannameinde (Le Manifeste Communiste) yer almış olup Sosyolojik incelemeler üzerinde çok büyük etki ve tepki yapmıştır.

İbranî dinî üzerinde, devrimizin birinci sınıf uzmanı olan Louis Finkelstein İsrail geleneklerinin, yoksullarla bunlara işkence eden büyük toprak sahipleri arasındaki sürekli kültür savaşının bir mahsulü olarak incelenmesi gerektiğini ortaya atmıştır. Yazar yarı göçebe çobanla yerleşik çiftçi arasındaki ilkel karşılık (muhalefeti) ve dağlık bölgelerin küçük köylüsü ile düz ovaların varlıklı ve mutlu çiftçisi arasındaki çatışma üzerinde durmaktadır. Şehirlerdeki tüccar ve küçük sanat erbabiyle asilzâde ve saray mensupları arasında beliren karşılığı da Romadaki patriçilerle plepler arasındaki temelli farklara irca edilebileceği ve bu iki olayın özdeş (aynı) olduğu üzerinde direnmektedir. Reform devrinde ve protestan mezheplerinin türemesi sırasında bu yoldaki araştırmalarda benzeri düşünce ve açıklamalar hakim rol oynamakta idi. Ernst Troeltsch bu tip tek taraflı tetkiklere karşı kafa tutanlar arasındadır. Toplumsal şartların din üzerindeki büyük etkileri kabul edilmekle beraber, bir takım bilginler dinden kaynağını alan ve toplum yapısı üzerinde tepki yapan etkenlerin de bir o kadar önemli olduğunu unutmuyorlar. Dinin toplum hayatı üzerindeki tesirleri, grupların birleşme ve bağlanmaları, toplumsal tutum ve kadroların evrim ve ayrışmaları ve yine toplumsal kurumların yükseliş ve çöküşleri üzerinde yapılacak esaslı bir incelemede çok değerli sonuçlar ortaya çıkar.

3. DİN VE TOPLUM:

Dinle toplumun karşılık münasebetlerini incelemeye başlamadan önce bazı ön sorular üzerinde kısaca durmamız gerekir. Acaba din herşeyden önce bireyselmi yoksa toplumsal mıdır? Dinin dünyevî gruba karşı tutumu olumlu, olumsuz veya ilgisiz midir; başka bir deyişle toplumla dinin temas noktaları nerededir?

Dini tanımlamak amacımız dışındadır (9). Bununla beraber en iyi tanım, kısa ve sade olmak niteliğini taşır: Rudolf Otto, *Din Kutsalın Tecrübesidir* (La religion est l'expérience du sacré) diyor. Dinin bu anlayışı, din üzerindeki araştırmaların objektif mahiyetini açıktan açığa ortaya koyar. Bu ise antropologlar arasında öteden beri moda olduğu üzere psikolojik teorilerde bahis konusu olan dinin sırf sübjektif mahiyetine zıt bir görüştür. Asıl bu objektif anlayıştır ki din etüdüne olanca mana zenginliğini verir. Maalesef, 18 ve 19. yüzyıllarda sübjektivizm akımına kapılan ve çoğu protestan olan teolog ve filozoflar dinin bu zengin anlamını açıktan açığa zayıflatmışlardır. Buna karşılık, katolik teologlar, dinin sübjektif anlamını reddetmişlerdir. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçince takınılan tutumda bir değişiklik olmuştur. Robert Ranulph, Marett, Nathansoederblom, Wilhelm Schmitt ve Rudolf Otto gibi din uzmanlarının eserleri objektivizm hakkındaki çağdaş felsefi temayüllerle, her vakit şuurulu olmasa bile, gerçekten uzlaşma halindedir. France Brentano, Alexis Meinong, Edmund Husserl gibi yazarların temsil etmekte oldukları Alman ve Avusturya Fenomenolojik okulunun Psikoloji aleyhtarı tutumu, Romano Guardini, Max Sheler, Jacques Maritain ve diğerlerinin ortaya attıkları Din felsefesince paylaşılmıştır. Ottonun dini tecrübeyi 'büyük bir incelikle, KORKUTUCU VE BÜYÜLEYİCİ SIR (Mysterium tremendum et fascinosum) şeklinde karakterize etmesi, onu vasıflama, çözümleme ve anlamını bilimsel olarak kavrama yolunda yapılacak her türlü teşebbüse meydan okumaktadır. Her gün yeni ve daha iyi gerçekleşme amacı güttüğünden yaratıcı din enerjisi sonsuzdur. Dinî tecrübe ilk bakışta açıkça ve dolaşksız olarak ifade edilemez. Fakat bu tecrübenin anlatımları sayesinde karakterini tam olarak çizmek ve anlamak mümkündür. Dini sübjektif yönden incelemeye çalışanların hepsi de şu FASİT DAİREYE çarpmışlardır: İç tecrübenin anlaşılması, objektif anlatımının yorumu ile mümkündür; Fakat bizzat bu yorumun anlaşılabilmesi her şeyden önce dini tecrübenin iç anlamını kavramaya bağlıdır.

9) Dinin çeşitli görüşlere göre tanımı için, Din sosyolojisine giriş adlı kitabımın 36-52 sayfalarına bakınız.

Temel dini tecrübe (L'expérience religieuse fondamantale) çeşitli şekillerde anlatılır ve objektifleşir. Dinî tecrübenin çeşitli anlatımlarının tanım ve açıklamalarına ihtiyaç vardır. Filozoflar uzun zamandan beri bu gereği anlamışlardır. Fenomenolojide Hegel objektifleşmenin birbiri ardından gelen aşamalarını çözümlenmiştir. Hegel, İnsanın düşünülebilen bütün faaliyetlerini bu aşamalar içerisine sokmuştur. Yazar büyük bir titizlikle objektif tin (Esprit Objectif) le mutlak tin (Esprit Absolu) arasındaki ayrımı göz önünde tutmuş olup mutlak tin seviyesinde dinî tecrübe ile onun anlatımı arasındaki uyarılığın objektif tin alanındakinden daha tam olduğuna işaret etmiştir. Hegel'e göre din mutlak tinin yönlerinden biridir. Ve yine Hegel bakımından çağdaş adaptasyon ve yorumları izleyerek teknik başarı, ekonomik sistem, sanat çalışmaları, hukuk ve düşünüş sistemleri gibi insanın kültürel ürünlerini *objektif kültür sistemleri* olarak ele almak mümkündür. Şüphesiz bu objektif kültür sistemleri aile, arkadaşlık ve akrabalık grupları, dernek ve devlet gibi toplumun her türlü organizasyonundan farklıdır. Teknik başarı, ekonomik sistem, sanat çalışması, hukuk ve düşünüş sistemleri kültürün objektif sistemleri olarak sosyolojiyi ancak dolayısıyla ilgilendirebilir. Dinî tecrübenin anlatımına gelince bunu birinci kategoriye bir hayli tereddütle sokabiliriz. Çünkü bu tecrübenin öz ve esası tam bir objektifleşmeye yer vermez. Bu ise çoğu zaman dinî tecrübenin yorumunu aydınlatacak yerde güçleştirir. Bir dinî öğretiyi bir tapınma veya bir dinî tören bir kanun veya endüstri ürününden daha az objektifleşmiştir. Belirli bir gurubun ekonomok, artistik ve hukuki şekilleriyle dini şekilleri arasındaki münasebetlerin etüdü kadar toplumsal grupla dini gelişmeler arasındaki bağlaşıması (Corrélation) üzerindeki incelemeler de bir takım güçlüklerle doludur. Hegelin ardından Dilthey hukuk, sanat bilim ve din gibi objektif kültür sistemleriyle toplumun kabile, Devlet, millet ümmet şeklinde görülen organizasyonları arasında bir münasebet olduğunu açıkça ispat etmişti. Böylece Dilthey, Hegel ve Lazarus'un metafizik inşaları (Constructions metaphysiques), ve Steinthal'ın Halk Psikolojisi (Volker-Psychologie) ne cephe almış oluyordu. Amma Dilthey bile çekinmeden dini, objektif kültür sistemlerinden biri gibi görmeye olurundan fazla meyletmemişti. Dilthey'in mânevî bilimler felsefesi (Philosophie der Geisteswissenschaften)nin parlak bir beğence (tenkid) sini yapmış olan Baillie, tıpkı Dilthey gibi, dini, sadece kültür anlatımlarının bir şekli saymakla yanılmıştır.

Din Filozofu D.M.Edward ile mutabık olarak kutsalın, iyi, gerçek ve güzel gibi değerlere eklenen dördüncü bir değer olmadığını iddia edebiliriz. Mecazî olarak denilebilir ki *Din Ağacın Bir Dalı Değil Gövdesidir*. Bundan dolayı belirli bir kültür sistemi, yalnızca dini davranış ve teolojik sistemleri araştırmakla anlaşılır. Bu sonuca varmak ve gerçek durumu anlamak ve kavramak için hayatı tümü ile anlatan genel davranışları inceden inceye çözümlenmek gerekir. Çağdaş antropoloji, kültürel birliklere etki yapan çeşitli etkenlerdeki fonksiyonel münasebetler üzerinde kuvvetle durmaktadır.

Bu bahiste dikkati çeken bir başka konu da gelenek ve kendiliğindenlik (Tradition et spontanité) problemidir. İlkel insanın toplum hayatına katılması, bağışlar alıp vermek suretiyle olurdu. İnsan, tevarüs ettiği her türlü kanun, kural, gelenek, kurum ve kavramları hemen hemen aynen uyguladığı gibi bunlara kendiliğinden yenilerini eklediği de görülür. İlkel milletlerin dinleri üzerinde son zamanlarda yapılan araştırmalar, tek bir etnik ve coğrafi birlikte bile uygulama bakımından büyük farkların bulunduğunu isbat etmiştir. Bu türlü araştırmaların en başarılısı Ruth Benedict'in Kuzey Amerikada koruyucu ruh mefhumu adlı parlak bir monografisidir. (10) Bu mefhumun muhtelif amerikan kültür çevrelerinde aldığı şekli gözden geçiren Benedict, geleneklerin pasif bir şekilde halk tarafından aynen kabulünden tutun da

10) Ruth Benedict (The Concept of the Guardian Spirit in North America) american Anthropological Association. Memoirs vol. XXIX. 1923.

onda yaratıcı değişiklikler yapılmasına kadar giden çeşitlenmeleri açıkça göstermiştir. Böylece eserde dinler tarihi boyunca dinde ferdî tecrübenin çok karmaşık bir yorumu ile geleneksel ifadesinin çeşitli şekillerini buluyoruz. Bütün bunlar dinde pasif elemanların yanında dinamik elemanların da yer aldığını gösterir.

DİNİ TECRÜBENİN ANLATILMALARI

Din olayları gözden geçirilecek olursa, Dini Tecrübeyi tam olarak açıklamak üzere sürekli ve az çok başarılı bir çabanın harcandığı göze çarpar. Gelenek ve görenek, devrim ve devrim reform ve rönesans gibi gibi sözler bu bitmez tükenmez savaşın çeşitli evrelerini gösterir. Bu arada, dinî şekillerle sanat, hukuk ve ekonomi çalışmaları arasında görülen benzerlik te ilgi çekicidir. Şimdilik etüdümüzün sınır ve amacı dışına taşmadan yalnızca şu soruları cevaplandırmakla yetinelim:

Dinin mahiyeti nedir? Heyecan, düşünce ve iradenin din olayındaki yeri ve payı neden ibarettir?

Bu konularda tek taraflı görüşler eksik değildir. Heyecan, düşünce ve irade zaman zaman dinî tecrübenin özü gibi alınmışlardır. Dinin psikolojik mahiyetini ayrıntılı olarak belirtmeden önce herhangi bir tanımın, ilgili olaydaki karmaşıklığı göz önünde tutması gereğine işaret edelim. Düşüncenin dine büsbütün yabancı olduğunu ileri süren Schliermacher iddiasında haksızdır. Bununla beraber, dinin aslında düşünceye dayandığı, düşünceden çıktığı ve yalnızca düşünceden ibaret olduğunu savunmak pek güç olduğu gibi onu, iç güdü ve gidişlerimizle aynı şey saymak ta mümkün değildir. Şüphesiz tek taraflı da olsa dinin mahiyeti hakkındaki görüşlerin herbirinde bir parça hakikat payı vardır. Herbiri gerçeğin bir yönünü aydınlatır. Fakat hiç birini din olaylarının tümünü kaplayan bir ilke gibi ele almak doğru olmaz. Genel olarak bunlar, din konusundaki başka görüşleri küçümsemek hevesinden çıkarlar. Dinde duyu ve güdüye önem verilmesi zihniyetçiliğin (intellectualisme) eseridir. Oysa ki dinin düşünce ile aynı şey sayılması onda akla sığmayan ve akıl dışı kalan (inrationalisme) nitelikleri hiçe saymak olur. Kutsalın tecrübesi diye tanımlanan dinî tecrübe çeşitli anlatım şekillerine bürünmüştür.

İman ve ibadet konularında çok şeyler yazılmıştır. Bunları incelerken akla şu sorular gelir:

“Dinî tecrübenin teorik anlatımı olan imanla, pratik anlatımı olan ibadet (tapınma) dan acaba hangisi daha önemli ve önceldir?”

Ve yine

“Efsane ve tören, iman ve âmel, itikat ve ibadet arasındaki karşılıklı münasebetler nelerdir?”

Bilimsel alanda bu konularda bir çözüm yolu bulmak çok güçtür. İslam dünyası ameller niyetlere göre değerlendirilir (I) ilkesiyle niyete ve dolayısıyla iman konusuna önem vermekte-

dir. Hıristiyanlığın protestan kollarında da dinî tecrübenin bu sübjektif yönü revaçtadır. Fakat bilimsel alanda kaldığımız sürece en akla yatan görüş imanla ibadeti sıkıca birbirine bağlı sayan ve bunlardan hiçbirine öncelik ve üstünlük tanımayan görüştür. Hiç bir tapınma (ibadet) yoktur ki onda bir parça tanrısal düşünüş ve inanış olmasın; ve yine hiçbir dinî inanış ve görev yoktur ki orada biraz tapınma eylemi bulunmasın. Scheler'le birlikte diyebiliriz ki: İman tapınmadan öncel değil, yalnız gelişmesi için tapınma aracından yararlanır. Bununla beraber din olayı temelinde zihni ve ruhî bir olaydır; fakat tek taraflı ruhî bir olay değil, ruhî-fizikî (psychophysique) nitelikte bir olaydır.

A) *Dinin Teorik anlatımı: Öğreti (Doctrine)*

Teorik anlatım daha önceden ve her vakit Temel tecrübeye mevcuttur. Temel tecrübe çok kez duyu, düşünce veya öğreti (doktrin) yi içinde gizliyen sembollerle gösterilir. İlk algı ve seziden ibaret olan Temel Tecrübe belirli ve tutarlı teorik bildirimlerde söz konusu olur.

Bu türlü sembollerin şümüllü mahiyetini iki büyük alman şairi güzelce anlatmışlardır. Schiller'e göre aklın olgunlaşması sürecinde ancak yüzyıllar geçtikten sonra anlaşılan şeyler, güzellik ve büyüklüğün karanlıklarında çok daha önceden çocukluk çağındaki insanın kafasında ilham ve vahiy olarak yer almıştır. Goethe (Göte) ise, gerçek sembolleşti me öyle bir haldir ki orada hülya ve hayalet değil, fakat henüz keşfedilmemiş önemli ve canlı bir vahiy ve ilham olarak *özel, geneli temsil eder*.

Dinî tecrübenin teorik anlatımını iyice anlayabilmek için din kavramının gelişimini incelemek gerekir. Bu gelişim şekil ve muhteva bakımından ele alınabilir:

I) *İmanın şekil bakımından gelişimi :*

İlkel zihniyetlerdeki efsane (mythes), daha ileri medeniyetlerde öğreti (Doktrin) olarak kendini gösterir. Efsanenin kendine öz mantık ve kuralları vardır. İlkel zihniyetle ilgili zaman, mekân ve sebeplik kategorileri ve efsanelerde adı geçen kişilikleri incelemek bu konuda çok aydınlatıcıdır. Çok kez birbirini, tutmayan mitolojik olay ve geleneklerin çeşitli olmasıyla karakterize edilen polimorfizm aşaması belirli medeniyetlerde bütün tarih boyunca yaşamış ve devam etmiştir. Bu aşada efsanelerin bir çoğu birbirini tutmayan çelişik yorumlara uğramıştır. Buna rağmen tarihî gelişimi sırasında bir sistemleştirme temayülü baş göstermiş ve dağılık ve çelişik efsaneler zamanla bağdaşıp örgütlenerek merkezî kişilikler tarafından vuzuha kavuşmuşlardır. Efsanelerin bazı yönleri zamanla daha açık ve belirli bir hal almış; buna karşılık başka yönleri silinip gitmiştir. Soy kütükleri (şecere tabloları) nın anahatları çizilir ve gelişim süreci devam ederse masal ve efsaneler bağdaştırılır, düzenlenir ve birleştirilir. Şüphesiz burada akıl ve düşüncenin oynadığı rol büyük bir anlam taşır ve bu yoldaki gelişimin devamlılığını sağlar. Bu alanda göze çarpan bir başka etken de dinî kişiliklerin kendilerine öz dinî tecrübelerini başkalarına geçirmek ve yaymak arzularıdır.

Durum ve toplum şartları elverişli olursa, iman ilkeleri (doktrin) ni bir araya getirmek, tanımlamak ve düzenlemek üzere üstün bir din otoritesi kurulur. Böylelikle bir araya gelmesi bir tesadüfe bağlı çeşitli mitolojik gelenekler yerlerini normatif bir sistem olan öğreتيye (doktrine) bırakır. Bu ise düpe düz ilâhiyat (teoloji) in bir başlangıcıdır. Bu arada efsaneleri toplama, düzenleme ve kanunlaştırma işleri aralıksız devam eder. Sözlü gelenekler zamanla yerlerini yazılı geleneklere bırakırlar. Ve sonunda kutsal kitaplar ortaya çıkar. Bu arada ilâhiyatçılar temel kavramları rasyonalize etmeye, ve normatif karakterdeki iman ilkelerini geliştirmeye koyulurlar. Bir yandan ilâhiyatçılar imanının muhtevasına ilişkin çok ince fikirleri hazırlarken;

öteyandan imanla ilgili kısa özetler akait kadroları içine alınır. İlâhiyatın bu şekildeki gelişmesi felsefenin doğmasına yol açar.

Dinî tecrübenin zihni anlatımının sistemleşmesi sürecinde birinci basamak Afrika ve Polinezya mitolojileridir. Babil, Mısır, Meksika, Çin ve Yunan dinleri ikinci basamaktır. Bu ikinciler bağımsız iman ilkelerinde görülen birleşme ve kanunlaşma temayülü ile birincilerden ayrılırlar. Yahudilik, hıristiyanlık, islamlık, zerdüştlük, maniçezim, buddizm, jainizm, hinduizm, konfüçyanizm ve taoizm gibi kitaplı dinler çok iyi gelişmiş inaklarıyla (nass) üçüncü basamağı teşkil ederler. Bütün bu dinlerin temel ilkeleri üzerinde yapılan tartışmalar ise felsefenin doğmasına ve gelişmesine yardım eder.

2) İmanın muhteva bakımından gelişimi

Dinî tecrübenin zihni anlatımı özel bir önem taşıyan üç konu etrafında döner; Tanrı, Dünya ve İnsan... Bunları karşılayan bilim dalları sırasıyla Teoloji, Kozmoloji ve Antropoloji (İlâhiyat, Kevniyat ve beşeriyat) dır. Bu kavramlar süreklince efsane, öğreti ve inak, başka deyişle mitos, doktrin ve doğma şekilleri altında evrim geçirmişlerdir. Tanrı, Tanrıların mahiyet ve menşei "Teogoni" (2), Tanrıların sıfatları, dünya ile olan münasebetleri ve bunların isbatı "Teodise" (3) gibi konuların tümü *teoloji* içinde anlatılmış ve gösterilmiştir. *Kozmoloji*, dünyanın başlangıcı, gelişimi, çeşitli evreleri ve sonucu ile ilgilidir. Teolojik anlamdaki *antropoloji* ise kurtuluş teorisi (Soteriologie) (4) ve öbür dünya bilgisi (Eschatologie) (5) ni içine alarak insanlığın başlangıç, tabiat ve alın yazısını inceler.

Dünya düzeninde ilkel anlamda el değmemiş bazı mitolojik kavramları gayri mütecanis, çok ayrımlaşmış ve son derece gelişmiş felsefe ve teoloji sistemleriyle mukayese etmek çok enteresandır. Batı Afrika, Polinezya, güney batı Amerika ve Meksikanın düzenli ve tek parça sistemleri hakkında bilgiler elde edildikçe ilkel toplumlarla Çin, Hint, Babil, Yunan ve Roma gibi eski çağın büyük medeniyetleri arasındaki geçici boşluklar dolmakta ve kapanmaktadır. Bu sistemlerin pek çoğu dünya ve Tanrı kavramları etrafında döner. Toplumların mitolojisinde pek çok felsefi elemanlar varsada orijinal safhalarda teori üzerinde o kadar durulmaz. Mesela totemcilik kısmen nazari bir sistemdir; fakat amelî ahlâka önem verir. Amelî ahlâka önem verilmesi ileri dinlerin büyük teolojilerine öz bir niteliktir.

Yahudilik, Parsilik (Hindistan zerdüştlüğü) Hinduizm ve Konfüçyanizmde olduğu gibi dinin çabuk gelişme ve ayrımlaşması sonunda *Hikmet Edebiyatı* (Littérature Sapientiale) denilen çok yeni ve enteresan bir safhaya varılır. (6) Dinin teorik anlatımı ile pratik anlatımı sım sıkı birbirine bağlıdır. Fakat zamanla teori pratiğe tabi olur. Böylece insan din konusunda daha çok ilgi toplar ve yavaş yavaş ahlak, teoloji esaretinden kurtulmuş olur. Başlangıçtan din felsefesinin kuruluşuna kadar giden bu gelişmeyi yunan dininin tarihi dönemlerinde izlemek mümkündür, Yunanistan *Theoria*'yı (7) Buldu. Aristo da bilgi örgütünün bir tablosunu yaptı. Bu, yalnızca bilimsel veriler üzerine kurulmuş teori araştırmalarının başlangı-

2) Teogoni (Théogonie): Tanrıların doğuşlarını ve soy kütüklerini inceler.

3) Teodise (Theodicée): Tanrının varlık sıfatlarına ilişkin bilgi.

4) Soteriyoloji (Soteriologie): İsa doktrinindeki kurtuluş teorisi ve İnsanın bu kurtuluştaki rolünü açıklayan bilgi.

5) Eskatoloji (Eschatologie): Teolojinin bir kolu olup ölümden, ceza gününden, cennet ve cehennemden, dünyanın sonundan ve genel olarak öteki dünya olaylarından söz açar.

6) Hikmet edebiyatı (Littérature Sapientiale) Tevratın ahlak ve hikmet ilkelerini ihtiva eden kısımları: meseller, rahipler v.s.

7) Theoria: Tanrısal sırları görme ve öğrenmedir. Vahiy unsurları taşır. Sonraları bilimsel bir anlam kazanmıştır.

cını aydınlatır. Şüphesiz, Kahramanlık çağı ve onun mitolojik dünya görüşünden ilâhîyatçıların hikmet çağına ve oradan stoacıların rasyonel ve metodik ansiklopedisine varmak için oldukça uzun süren bir yol vardır (8).

Din kurucuları denilen büyük dinî önderlerin ortaya çıkardıkları eserleri de bu evrim ışığı altında yorumlamak icabeder. Her sezgi, ilham veya vahiyde bir teorinin tohumları yatar. Bu tohumlar kurucu veya halefleri tarafından bir öğreti (Doktrin) haline getirilir ve zamanla bunlar inak (Doğma) olarak yerleşirler. Bununla beraber, temel tecrübe (Expérience originelle) ve onun ilkel anlatımında teori ile pratik, teoloji ile ahlak arasında bir ayırım yapmak çok güçtür. Hz. Muhammede gelen ilk ilham ve vahiy, Musaya inen buyruklar, Buddanın aydınlanma tecrübeleri tahlil edilirse teori ile pratik arasında bir sınırlamaya imkân olmadığı kanısına varılır.

B) DİNİN PRATİK ANLATIMI: TAPINMA (CULTE) (9)

Başlangıçtan beri yaptığımız açıklamalardan, dinî tecrübenin pratik anlatımı olan dinî eylem veya ibadetin sıkıca inanç ve imana bağlı olduğu anlaşılıyor. Dinin teorik bildirisinde açıklanan iman konuları burada pratik olarak anlatılmakta, uygulanmakta ve gerçekleşmektedir. *Geniş anlamda*, dinî tecrübeden kaynağını alan her eylem dinin pratik anlatımı olarak alınmak zorundadır. *Dar anlamda ise dinsel kişinin* (Homo Religiosus) yaptığı eylem ve işlemlere tapınma (ibadet) denir. Bu tanımda din tapınma olarak ele alınmıştır (10). Kutsalın tecrübesi olan din Efsane, öğreti (doktrin) ve inak (doğma) larda tapınma konusu olan Tanrıya veya Tanrısal güce karşı saygı eylemleriyle anlatılır. Gerardus Van der Leeuw, dinin bütün anlatımlarının geniş bir etüdüne dayanan tapınma eyleminin fenomenolojik bir yorumunu yapmıştır (11). Underhill tapınma eylemlerini dörde ayırır: Dini törenler (Les Rituels), Semboller (Les symboles), kutsallama törenleri (Les Sacrements) ve kurban (Le sacrifice)... Tapınma eylemlerinin anlamı, münasebet ve mahiyeti üzerinde sistematik bir araştırma söz konusu olduğu zaman bu türlü sınıflamalar çok yararlı olur (12). Eski sözleşme (Tevrat) üzerinde değerli çalışmalar yapmış olan Walter Eicrodte ile birlikte tapınmanın geçici bir olay değil, dinin temelli ve gerçek bir anlatımı olduğu ve insan hayatının tümünü kapladığı söylenebilir. Dinin zihni anlatımı ile onun temel, tabiat ve görevini birbirine karıştırmaktan

8) Stoik felsefe akıldan başka hiçbir dış belirtiyeye önem vermeyen bir sistemdir.

9) Öz türkçe ile iman veya akideye inanç: ibadet ve amele ise tapınma denmektedir. İnançta efsane, öğreti (doktrin) ve inak (doğma ve nass) dahildir. Tapınma dil, fiil ve bazı çekimselliklerle gerçekleşir.

10) Bk. Evelyn Underhill, ibadet (Worship) (N.y and London, Harper and 1937 Bros.

11) Gerardus Van der Leeuw, Din fenomenolojisi (Phenomenologie der Religion) adlı eseriyle fenomenolojiji dine uygulamıştır. Aslında fenomenoloji bir kimsenin doğrudan doğruya edindiği tecrübenin deskriptif bir etüdüdür. 1933 yılında yayınlanan bu eser karşılaştırmalı dinler etüdünde önemli bir yer tutar. Özel olarak din fenomenolojisi din olayları olarak dinî yapı ve onun dayandığı temel tecrübe ve belirtilerini keşfetmeye çalışır. Bunu yaparken de tarihi ve yersel elemanlardan soyutlanır.

12) Din törenleri eski dilde *Mensek* ve batı dillerinde ise Rite diye geçer. ve Din törenlerindeki sıra, şekil ve yalvarma (dua) ları gösterir. Bu tören sıralarını açıklamak üzere yazılan kitaplara Rituel denir.

Litürji (Liturgie): dini otorite tarafından saptanmış olup dua ve törenlerin sırasını bildirir.

Semboller (les symboles) soyut bir kavramı somut şekillerle anlatmak için kullanılan işaretlerdir. Bu işaretler müminlerce bilindiği halde yabancıların anlayamayacağı şekilde düzenlenmiştir. Hristiyanlık ilk devirlerinde (işkence çektikleri sırada) bu sembollerden yararlanmışlardır. Meselâ Hristiyanlıkta haç, Hz. İsa'yı ve bütün hristiyanlığı gösterir. Üç kenarlı eşit bir üçgen içine çizilen daire eşit üç kutsal varlığı yani teslisi (Trinité) gösterir. Güvercin kutsal ruhu (Saint-Esprit) temsil eder. İslamiyette şahadet parmağını kaldırma tanrı birliğine Hz. Muhammedin hak resul olduğuna işaret eder.

Kutsallama törenleri (Les sacrements) Hristiyanlıkta kutsal bir ruh veya kavramın kutsal bir eylem olarak dışarı çıkmasıdır. Hristiyanlıkta yedi kutsallama töreni vardır: vaftiz, konfirmasyon (belirli bir yaşa gelen çocukların papazın duasıyla aşai rebbaniye katılması), Aşai rebbani ayini (eucharistie) bunlar arasındadır.

ileri gelen yanılma, teorinin dinde en anlamlı veya en esaslı bir ilke olmadığını kabul etmek suretiyle önlenmiş olur. Gerçekte tapınma olayı o kadar önemlidir ki, bir dinin onsuz devam edebileceği bile şüphelidir. Çeşitli dinlerde tapınmanın inançla karşılıklı münasebeti çok kez tartışma konusu olmuş ve birbirinden çok farklı çözüm yollarına bağlanmıştır.

Kuzey Avrupa folklor ve din sistemlerine kısaca bir göz atmak konuya ışık verecek özellikleri ortaya koyar. 19. yüzyılın başlarında Kuzey Avrupa Tetkikleri kürsüsünü kurmuş olan Jacob Grimm, dinin teorik (mitolojik) anlatımını, hukuk ve kurumla karıştırır. Grimm'den sonra gelen Schwartz, efsanevi geleneklerin (traditions mythologiques) yorumuna önem vermiş; fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında Wilhelm Mannhardt, çalışmalarını halk törenlerini genişçe incelemeye hasretmiştir. Dini tecrübenin iman ve ibadet yahut inanç ve tapınmadan birine daha çok önem ve öncelik tanınmasıyla ortaya çıkan ihtilaflar, samî dinlerin tetkikinde de önümüze çıkar. Robertson Smith tapınma konusuna gereken ilginin gösterilmemesine öfkelenerek samî dinler (Religion of Semites) adlı eserini kaleme almıştı. Mazmurların yorumu üzerindeki çatışmalar Mowinckl'in teorisinde son kertesine varmış ve dinin ibadetle başladığı sonucuna varılmıştır. İlkel tapınmalar konusunda değerli bir uzman olan Daniel Brinton, Dinî eylemlerin bütün dinlerin kaynağı olduğunu ileri süren Otto Grupp'nin teorisine karşı koymuştur. Brinton aynı şekilde efsanelerin din törenlerinden çıkmış olduğunu söyleyen Robertson Smith'in görüşlerine de saldırarak dinde eylemin efsaneye dayandığını savunmuştu.

Tanrılara saygı göstermek üzere girilen en basit eylemlerden yahudilik, parsilik, brahmanlık, doğu ve batı katolikliği gibi dinleri karakterize eden kimi menseki örnekler çıkmıştır. Ortalama bir görüşle tapınma olarak kutsal zaman ve mekânlara saygı gösterilerini, dünya düzeni ve tanrı iradesinin geniş bir yorumu sonucunda girilen kimi eylemleri ya da belli bir amaca varmak için yapılan basit törenleri (taharet, dua, kurban) bulmaktayız. Tapınmanın tarihçesi bir yandan zorlama ile gelenek arasındaki sürekli münasebetin, öte yandan, ferdî hürrüyet için girilen devamlı savaşın bir hikâyesidir.

C) DİNİN SOSYOLOJİK ANLATIMI: DİN BİRLİĞİ (ommunion)

-Kollektif ve ferdî din-

Dinî tecrübenin teorik ve pratik anlatımları onun üçüncü bir görünüşü olan sosyolojik anlatımı ile tamamlanır. Yaşayan bir din tabiatı icabı toplumsal münasebetleri kurmak ve devam ettirmek zorundadır. John Mac Murray DİNİ TECRÜBENİN YAPISI üzerindeki ilgi çekici derslerinde din alanının, kişisel münasebetler alanı olduğuna bizleri inandırmaya çalışıyor. Bu teori dinde ferdî ve kollektif elemanlara yer verir; fakat pozitivistlerin toplumu tapınma konusu saymakla düştükleri yanlış yoruma yaklaşmak tehlikesi gösterir. Birbirimizle olan bütün münasebetlerimizin din alanında ceryan ettiği ve dinin, karşılıklı bir bağışlaşmanın bilinçli bir idrakinden ibaret olduğu düşüncesi doğru değildir. Bu anlayış kutasa bağlı olduğumuzu açıklayan temel tecrübenin toplumsal sonucundan başka bir şey değildir; ve önemi ne olursa olsun ikinci derecede kalmaktan ileri gidemez, Mac Murray, dinin toplumsal yön ve görünüşü üzerinde durduğu müddetçe haklıdır; Fakat toplumsal olayın bir törevini onun gerçek çekirdeği saymakla yanlış bir yola sapmıştır. Tabiatıyla Mac Murray dinî birliğin (cemaatın) sembolik çalışmaları üzerinde yüksek düşünceleri olan bir bilgidir. Yorumları gerçekten derin ve anlamlıdır. Bu bilgiye göre, dinî tören hiçbir vakit birliğin basit bir anlatımı değil fakat birliği yaşatan bir araçtır. Dini tecrübenin etkisi altında gerçekleştiğinde olduğu gibi beşeri münasebetler niyyet ve iradeye dayandıkları nisbette yükselir ve asilleşirler. Her şeye rağmen, yüksek bir din de toplumsal münasebetlerin dinî yönden muhafazası tabii bağları kuvvetlendirdiği kadar onları kolaylıkla yokedebilir. Çünkü manevî birlik, tabii birliğin sadece bir devamı değildir.

Bir dindeki sosyolojik sonuçları incelemek için Dinler Tarihinin veri ve malzemesi ele alınmalıdır. İlk iş, dindeki birlik, işbirliği ve ortaklaşa çalışmaların dini tecrübenin bütünlüğü ve temel parçasını yoksa geçici bir olayı olduğunu kestirmektir. Ve yine dinde acaba fertlerin kendiliklerinden dinin toplumsal çalışmalarına katılma ve toplum fertleriyle birleşme ihtimalini ortadan kaldıracak kadar köklü bazı ferdi durum ve tutumlar var mıdır? Bu türlü sorulara verilecek karşılıkların dinin anlam, görev ve tabiatı hakkında herkesin özel görüşlerini aksettireceği kolayca anlaşılır. Ortaklaşa tapınma ilkeleri (Principle of Corporate Worship) adlı eserinde Evelyn Underhill çok anlamlı olan şu yorumu yapıyor: tek ve toplu tapınma arasındaki öncelik ve üstünlük problemi bir kenara bırakılırsa pratik hayatta her ikisi de birbirini tamalar, kuvvetlendirir ve denetler. Scheler dinde her işlemin aynı zamanda bireysel ve toplumsal işlem olduğunu ve tek bir hristiyan asla hristiyan değildir (Unus Christianus nullus Christianus) sözünün geniş anlamıyla bütün dinlere uygulanacağını söylediği zaman şüphe yok ki tümü ve bütünüyle katolik felsefesini yansıtıyordu. Yazar kiliseyi müminler birliği olarak aldığı ve bu birlik hakkında derin bir görüşü olmadığı halde tümüyle dinin bireyselliği ve ferdin doğrudan doğruya tanrıya karşı sorumlu olduğu konusunda önemle durmuştur. Bununla beraber protestanlıkta bile ferdin din konusundaki rol ve önemi üzerinde büyük görüş ayrılıkları vardır. Burada çeşitli mezhebî grupların görüş ve anlayışlarına göre ferdin dindeki rol ve önemi birbirinden farklıdır. Bu görüşler bir dini topluluğun gelişim safhalarına göre değişebildiği gibi aynı sahada da değişik görüşler olabilir. Meselâ protestanlık doğu katoliklikten daha çok fert üzerinde durur. Bunun gibi her ikisi de protestan olduğu halde Metodizm (Méthodisme) anglikanizmdan daha çok bireye ve bireysel değerlere önem verir (13). Öte yandan Luther mezhebinde 19. yüzyılda ortaya çıkan dindarlık ve uyanış (Piétisme et Erwekungsbevegung) hareketleri küçük ve samimi grupların kurulmasına yol açmıştır. Bu hareketlerde Ortodoks ve konfesyionalizmden daha açık olarak ferdi dindarlığa önem verilmişti. Mezhebî gruplar da aynı eğilimleri gösterirler. Gerek ferdiyetçi durum ve tutumlar ve gerekse reform hareketleri karizmatik ve komünist grupların çok koyu kolektivist duyularına zıt bir doğrultuya yönelirler.

19. yüzyılın sonuna doğru, bir çok bilginler dinî gelişimin yavaş yavaş fakat değişmez ve dönmez bir şekilde kolektivistlikten fertçiliğe doğru ilerlediği sonucuna varmışlardır. Bu evrensel gidişte Hıristiyanlık putperestliğe, protestanlık katolikliğe, liberal protestanlık klâsik protestanlığa karşı üstünlük ve öncelik sağlamak suretiyle örnekler vermiştir. Geçen 50 yıl içinde ayrıntılı ve karşılaştırmalı tarih bilgisinin artması ve hristiyanlık çeşitlerinin tümüne karşı büyük ilginin uyanması bu türlü erken genellemelere şüphe ile bakmayı öğretmiştir. Mistisizm, rasyonalizm ve spritüalizm gibi bazı dinî tutumlar birbirinden oldukça ayrı ve ve aralıklı dönem ve devrelerde şu veya bu şekilde tekrar ortaya çıkmış ve tek kişinin topluma karşı münasebetini tayin etmişlerdir. Çeşitli hristiyan gruplarında görülen bu tutumlar Ernst Troeltsch tarafından sosyolojik ortamları içinde incelenmiştir. Bilginler çağdaş dünyaya öz olan bu gelişimlerin daha önceden Eski Yunan ve Orta çağ toplumlarında örnekleri bulunduğunu isbat etmişlerdir.

İster fert isterse bir grup olsun, dinin temel süjesi üzerindeki görüşlerin pek çok değiştiği görülür. Eski Çağın Site dinlerinde ifadesini bulan dinî birlik kavramı çağdaş dinlerdekinden çok farklı idi. Onlar toplum tapınmalarına önem vermiş ve bireysel tapınmayı geçerliği olmayan bir soyutlama olarak almışlardı. İlkel dinler bu konuda daha da ileri gitmişlerdi. Yunan Dini ferdi olmadan önce aile, kabile ve devlet dini gibi toplumsal bir nitelik taşımakta idi. Roma topraklarında bireylik (ferdiyet) kavramının gelişmesi, toplumsal düşünüşün ola-

13) *Metodizm*: 1729 da İngilterede Weseley kardeşler tarafından kurulmuş bir protestan mezheptir. Üyelerinin ahlak kurallarına önem vermeleriyle ötekilerinden ayrılırlar.

ganüstü ilerlemesi yüzünden geç kalmıştı. Fert sadece aile, klan ve Devletin yüzü suyu hürmetine var sayılıyordu. Japon toplumu aile kavramına kutsal bir anlam verir. Fert, ailenin ortaklaşa yaşayışı içinde geçici değil, fakat sürekli olarak erimiş ve yutulmuştur.

Güven verir gibi görünen bu cür'etli genellemeler pek çok istisnaları ihmal eder. Yukarıda sözü geçen medeniyetlerde kolektif dinin önemi çok büyük olmakla beraber dinî önderlerin oynadıkları olagan üstü rolü ve üstün derecedeki yardımlarını unutmamak yerinde olur. İlkel toplumlarda bile çok kişisel dini tecrübenin varlığını kabul etmek zarureti vardır. Bütün bunlar dinin yalnızca bireysel olduğunu isbat etmese de dini düpedüz toplumsal nitelikte anlamayı güçleştirir. Malinowskinin şu ortalama formülüne uyararak kolektif ile dinin birbirine karışmış olmalarına rağmen hiçbir suretle aynı ölçüde olmadıkları söylenebilir. Yahut Ruth Benedict'in söylediği gibi gerçekte toplum ve tek kişinin birbirine karşıt olmadıkları doğrulanabilir (14).

Daha üstün nitelikteki ferdiyetçi dinin gelişiminde iki önemli etken göze çarpar: Birincisi, kültürel ve toplumsal ortamın etkisi altında ferdin yavaş yavaş özgürlüğüne kavuşması olayı; ikincisi de toplum ve uygarlıkta devamlı bir ayırılma (Différenciation) sürecinin gerçekleşmesidir (15) Bu çift katlı sürece ilkel toplumlarda bile rastlanır. Lowie, Amerika yerlilerinden Crow (Karga), Yeni Gine yerlilerinden Kai ve Eskimo gibi bir çok ilkel toplumlardaki mülkiyet kavramını gözden geçirdikten sonra başka yerde rastlanmayan bu komünist toplumlarda bile ferdi motiflerin büsbütün ortadan kalkmadığı sonucuna varmıştır. Bu temayül doğuda daha açık olarak kendini gösterir. Fakat Batı Medeniyetleri ferdiyetçiliğin zirvesine varmış bulunmaktadır. Tek başına klasik medeniyetin gelenekleriyle hazırlanan bu ferdiyetçilik yönelişini yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamlık gibi evrensel dinler derinleştirmiştir. Helenistik devir bir yandan aynı geleneksel nitelikteki örgütleri (teşkilat) eritmek; öte yandan yeni tipte bir dindarlık yaratmak ve bu yeni tiplerle birlikte dinî derneklerin kurulmasına yardım etmek suretiyle dinde ölçsüz etkiler yapmıştır. Dini ferdiyetçiliğin gelişiminde sosyolojik bakımdan çok önemli bir yön, dinî cemaatlarla tabii birliklerin gün geçtikçe birbirinden ayrılması yani Laiklik ilkesinin medeni ve çağdaş toplumlarda revaç bulması olayıdır. Konumuza ilişkin olması bakımından yukarıda yapılan açıklamalara hıristiyanlıktaki ferdiyet kavramıyla ilgili bir söz daha eklenebilir. Başlangıcında kutsal kitaplara dayanan ve büyük din islahatçılarınca (Reformateurs) yorumlanan ferdiyet kavramı, paskal, Kant ve Kierkegaard felsefelerinde üstün bir rol oynarlar. Bir din sosyologu için olumlu bir ilgi taşımamakla beraber, Soeren Kiergaard teolojisi, ferdin (der einzelne) sosyolojik ve dinî yönden temel kategori olduğu konusunda varılan en son mantıkî sonuçları gösterir. Çağdaş felsefe ve protestan teolojisinde benzeri fikirlere rastlanır. Meselâ Alfred North Whitehead, dini insanın iç hayatının sanat ve teorisi olarak tanımlar ve bu doğrulamayı dinin herşeyden önce bir toplum olayı olduğu görüşünün açıktan açığa bir reddiyesi sayar. Bu yazar Din olayını ferdin yalnızlığı ve yalnızlığıyla yetinmesi şeklinde özetler. Öte yandan dindeki kolektif eylemleri de dinin süslü püslü bir dış yönü olarak alır. Kişisel din çağdaş psikolog Floyd Allport'a göre ferdi, dinden ayırmakla kalmaz, aynı zamanda başkaları ile her türlü muhabere ve teması engeller. Hıristiyan mezhepçiliği (Sectarianisme Chrétien) ve budist teolojisine hiçte yabancı olmayan bu görüşten dolayı dini tecrübenin imkân, meşruiyet ve din birliği sınırları problemi olagan üstü bir ciddiyet gösterir. Dini tecrübeyi yalnızca kişisel bir iş sayanlar kilisenin örgüt, disiplin ve yasasını ret ve inkâr edenlerdir. Dinler tarihi boyunca ferdin gelişim ve özgürlüğünü tehlikeye koyan sistemlere karşı ferdi tecrübe ve teşebbüs adına devamlı bir itirazın yükseldiğine şahit oluyoruz. Önceden mevcut geleneksel bir toplum içinde gerçekleş-

14) Ruth Benedict, kültür örnekleri (fatterns of culture) (Boston Moughton Mifflin co..1934

15) Robert M. Mac iver Society: its stucture and ehances (N.Y: Farer and Rimhart 1937

mek zorunda kalan din kavramı ya bağımsız olarak dinî olgunluğa yönelmeye çalışan etkenleri birleştirir; ya da mevcut herhangi bir topluluktan bağımsız bir cemaatin iman birliğine yönelmesini sağlar.

Burada din sosyoloğunun işi, dinî topluluk (cemaat) konusundaki birbirinden ayrı kavramlardan çıkan ve tipolojik yönden farklı olan dinî yapıları dikkatlice incelemek ve sınıflandırmaktır. Yine bu bilgin dini yapıların tarihi gelişmelerini çizmek ve her yer ve zamanda rastlanan çeşitli din kardeşliği fikirlerini araştırmak zorundadır.

